



Tasavvufun Kaynağı Olarak Hadis

Ahmet Yıldırım*

Özet

Tasavvufi hayat ve düşüncenin Kur'an'dan sonra ikinci kaynağı hadisler olmuştur. Hatta tasavvufun şekillenmesinde hadislerin ve diğer rivayetlerin Kur'an'dan geri kalmayacak şekilde rol aldığı ifade edilebilir. Bu tür hadisler sūfilerin birçok anlayış, düşünce ve fikirlerinin temel taşı olmuşlardır. Ayrıca tasavvuf ehlinin başlangıçtan beri hadis ilmiyle meşgul olmaları, ilk sūfilerin ekserisinin muhaddis olması ve eserlerinde pek çok hadisin yer alması kaçınılmaz biçimde tasavvufla hadis arasında yakın bir ilişki ve kaynak olma durumunu meydana getirmiştir. Makale konuyu pek çok boyutuyla ele alıp incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, tasavvuf, kaynak, düşünce.

AHĀDĪTH AS THE SOURCE OF SUFISM

Abstract

Sufism is the second source of life and thought after the Qur'ān. In fact, it can be said that the ahādīth and other narratives played a role in shaping sūfism as much as Qur'ān did. Ahādīth have been the cornerstone of many sūfis' various ideas and thoughts. In addition, the fact that the sūfis had engaged in the knowledge of hadith since the beginning, and the majority of them had been traditionalists, and that there are many ahādīth in their works leads to the inevitable close relationship between sūfis and hadīth literature. This article deals with the subject in many dimensions.

Key Words: Hadīth, sufism, source, thought.

* Prof. Dr., AYBÜ İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, ayildirim2000@hotmail.com.

Giriş

İslâmî ilimlerin Kur'an'dan sonra ikinci kaynağı hadisler olduğu gibi, tasavvufî hayat ve düşüncenin de Kur'an'dan sonra ikinci kaynağı hadisler yani Hz. Peygamber'in sözleri, tavsiyeleri ve yaşama şeklidir.¹ Hatta tasavvufun şekillenmesinde hadislerin ve diğer rivayetlerin Kur'an'dan geri kalmayacak şekilde rol aldığı ifade edilebilir. Bu hadisler sûfîlerin birçok anlayış, düşünce ve fikirlerinin temel taşı olmuşlardır. Ayrıca tasavvuf ehlinin başlangıçtan beri hadis ilmiyle meşgul olmaları, ilk sûfîlerin ekserisinin muhaddis olması ve eserlerinde pek çok hadisin yer alması ister istemez tasavvufî hadis arasında yakın bir ilişki ve kaynak olma durumunu meydana getirmiştir. Ancak bu ilişkinin doğurduğu sonuçlar bakımından şunları söylemekte fayda vardır: Tasavvuf ehlinin hadis rivayeti konusunda muhaddislerin gösterdiği titizliği gösterdiklerini söylemek zordur. Çünkü muhaddisler hadisleri hıfz ve rivayet için bilinen titizlikleri ile öğrenip naklederken tasavvuf ehli, hadisleri bir irşad vesilesi ve ahlâkî öğüt şeklinde değerlendirmişler; hadisleri mâna ile rivayet etmişler ve hadis rivayetinde özellikle sened konusu üzerinde pek fazla durmamışlardır. Mutasavvıfların bir kısmının eserlerinde görülen zayıf ya da mevzu hadislerin varlığının sebebi budur.² Ayrıca her sûfî kendinden bir öncekinin terbiyesi altında bulunduğu ve elde ettiği tecrübe ile silsile şeklinde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) vasil olduğu ve O'nun dini tecrübelerini tevarüs ettiği anlayışı tasavvuf ehli arasında yaygındır. Bu, onların sünnete ve seleflerinin dinî hayatına atıfta bulunmalarına ve mutlaka bir önceki büyüğün sohbeti ve terbiyesi altında bulunmalarına bağlanabilir.³ Sûfîlerce tasavvufî hayatın temelini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) rûhî

- 1 Sünnetin tasavvuf için de kaynak oluşuyla ilgili olarak bk. Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî (ö.378/988), *el-Luma'*, Thk. Abdulhalim Mahmûd-Tâhâ Abdülbaki Surrûr, Kahire 1960, s.130-133; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara 2013, s. 27-29, 38-75; Yusuf el-Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, s. 81-85; Necmettin Şeker, "Hadislerle Temellendirilen Tasavvufî Haller", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, sayı: 2, s. 119-147
- 2 Bu çalışma, konuyla ilgili daha önce yaptığımız çalışmalarda geliştirilerek yazılmıştır. Bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara 2013, s. 27-29, 38-75; "İlk Dönem Sûfîlerinin Peygamber ve Sünnet Anlayışları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, cilt: IX, sayı: 9, s. 393-400; "Mutasavvıfların Peygamber ve Sünnet Telakkileri ve Yansımaları", *III. Kutlu Doğum Sempozyumu: Tebliğler*, Isparta 2000, s. 149-163; "Erken Dönem Hadis Tasavvuf İlişkisi", *İslam Tasavvufunun Teşekkülüne Dair Araştırmalar*, Isparta 2017, s. 143-158.
- 3 Bu konuda İbn Haldûn şöyle der: "Sülûk senedi" ilk muallime ve Hak Mürşid'e (s.a.v.) varan şeyhten terbiye görmüş olan bir şeyhe bağlanmaksızın mutasavvıf olmaya heveslenirse, gayet zor bir işe heveslenmiş ve hiç olmayacak bir şeyin ardına düşmüş olur." İbn Haldûn, *Tasavvufun Mahiyeti*, s. 196; Geniş bilgi için bk. Abdülbârî en-Nedevî, *Tasavvuf ve Hayat*, s. 146 vd. Bu mahiyette Bâyezid el-Bistâmî'nin şu sözü de önemlidir: "Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır." Suhreverdî, *Avârîf*, (İhyâ'nın sonunda), s. 127. Said Havva bu sözü şöyle eleştirmektedir: "Sûfî geçinen bazı cahiller gördükleri herkese, "Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır" tekerlemesini söyleyip durmaktadırlar.

ve zühdî hayatı ile bu konudaki sözleri oluşturmakta ve bunu da kendileri söz ve ifadelerinde ortaya koymaya çalışmışlardır.

H.z. Peygamber'in (s.a.v.) Ruhânî Hayatı

H.z. Peygamber'in (s.a.v.) rûhî ve zühdî hayatı ile ilgili olarak O'nun, kendisine Allah'ın vahyi gelmeden önce de, evinden barkından ayrılarak Hira dağına giderek orada bir mağaraya çekilip ve günlerce, haftalarca ibadetle meşgul olduğu hatırlanabilir. Nitekim daha sonraları, Allah'ın vahyine, burada kavuşmuştu. Bütün bunlar, İslâm âleminde ruh hayatının yemyeşil vahalar yaratmasına yardım eden kıymetli nüveler ve tohumlar sayılabilir. Bu nüveler ve tohumlar, filizlenmiş, yetişmiş, bağlar, gülistanlar yetiştirmiş, daha sonraki nesillerin hayatını zenginleştiren meyveler vermiş, sonra bütün dünyanın ruh servetine servetler katmıştı. H.z. Peygamber'in (s.a.v.) herkesten ayrılarak mağaraya çekilmesini, orada tek başına kendi varlığını düşündükten başka bütün varlık âlemi ile alâkalanarak bütün bu varlıkları yaratan Mevlâyı düşünmesini göz önünde tutar, bu hali daha sonra yetişen ve "sofiye" adıyla anılan zâhidler ve âbidlerle karşılaştıracak olursak, H.z. Peygamber'in hayatı ile sofilerin hayatı arasındaki benzeyiş noktaları keşfedilebilir. Bu keşfin vereceği netice, sofilerin hayatında göze çarpan riyazetleri, mücahedeleri, zevkleri, vecdleri ve bütün bunların sağladığı hakikatleri, ilk kaynağına, yani H.z. Peygamberin hayatına çevirmek imkânıdır. "H.z. Peygamber'in (s.a.v.) yaşadığı bu hayat, riyazet, savaş, zevk, vecd, keşif, müşahede, kâinatı yaratanla ve O'nun yarattığı iyi, doğru ve güzel her şeyle temas diye tarif olunan, en temiz, en yüksek ruh hayatını ifade eden ve netice itibarıyla kalbi iman aydınlığıyla ve yakın doğuşuyla dolduran bu hayat, asıl tasavvuf değil mi?" diye soru sorulsa sûfiler de bunun asıl tasavvuf olduğunu iddia ederler. Fakat buna, H.z. Peygamber'in geçirmiş olduğu bu ruhî hayatın, peygamberlikten önceki devrine ait olduğu şeklinde itiraz edilebilir. Esasen bu inkâr edilmemekte, fakat bu yaşayışın daha sonra başlayan nübüvvet ve risâlet devrini hazırlayan bir başlangıç teşkil ettiği belirtilmektedir.⁴

H.z. Peygamber'in (s.a.v.) hayatında görülen bu gibi hususlar bundan ibaret değildir. Ruh hayatı bakımından daha mühim, daha derin tesirli bir hâdise İsrâ, yani Miraçtır ki, Kur'an'da bahis mevzuu olduğu gibi hadîs ve sîret kitapları tarafından ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. En mühim kaynaklar üzerinde yapılan

Cahil sûfiler önlerine gelen herkese bunu söyleyerek, cahil şeyhlerinin propagandasını yapmaktadırlar. Bazen da söyleyen sûfi, cahil olduğu halde âlim olan bir şeyhin propagandasını yapmaktadır. Yine nerede ve ne zaman söyleyeceğini bilmeyen ve hata işleyen sûfiler de tekrar etmektedir. Şeyhi olmayan, yani şer'i ilimleri öğretecek kimsesi bulunmayan, daha doğrusu ne öğrenen ne de öğrenmeyi kabul eden kimse demektir. Böylelerinin şeyhi şeytandır. Ama ilim ışığında seyreden kimsenin şeyhi ilim ve şeriatıdır." Said Havva, *Ruh Terbiyemiz*, s. 99-100.

4 Ömer Rıza Doğrul, *İslamiyetin Geliştirdiği Tasavvuf*, Ahmed Hâlis Kitabevi, 1948, s. 8-10 (Kısmen tasarrufla).

tetkikler ve tenkidî tahlillerden anlaşıldığına göre Miraç, ruhî bir müşahede idi. Burada, Miracın ruh ile mi, yoksa beden ile mi yapıldığına dair yapılan münakaşalara girmeye lüzum yoktur. Fakat en sağlam ve en güvenilir kaynakların tetkiki neticesinde Miracın ruh ile vuku bulduğu anlaşıldığına göre bunun delâlet edeceği şey, Hz. Peygamber'in kalp temizliği, ruh berraklığı, basiret aydınlığı, vicdan olgunluğu bakımından en ileri mertebeye varmış olduğu ve bu sayede bütün cihanın en gizli sırlarını, en büyük hakikatleri keşfedecek kuvvet ve kudreti kazandığıdır. Bu da mutasavvıfların anlattıkları âlemden ruh âlemine geçmenin ne demek olduğunu az çok anlamaya yardım eder. Çünkü mutasavvıfların bütün bu anlattıkları, ruh ile uruc etmek (yükselmek) kabilindedir.⁵

Ortaya konan bilgilerin bir kısmı tartışmaya açık olsa da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ruhânî hayatının hadisî tasavvufun kaynağı olduğunu göstermede merkezî konumda olduğu söylemek mümkündür.

Tasavvuf Ehline Göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Dindeki Konumu

Kur'an'a göre Hz. Peygamber (s.a.v.) O'nu tebliğ, tebyîn ve tatbik eden Allah'ın elçisidir. Bu yüzden dinî ilimlerle alâka duyan herkes gibi mutasavvıflar da Hz. Peygamber'e (s.a.v.), gerek teorik ve gerekse pratik açıdan O'nun sünnetine büyük önem vermiş ve ilgilenmişlerdir. Öncelikle âdâb konuları olmak üzere, hayatın her alanıyla ilgili hususlarda sünnete olan bağlılıkları dikkat çekicidir. Özellikle ilk tasavvuf klasiklerinden biri olarak kabul edilen Ebû Nasr Serrâc'ın (ö.378/988) *el-Luma'* adlı eserinde mutasavvıfların peygamber ve hadis/sünnetle ilgili önemli bilgilere yer verildiği görülmektedir. Serrâc'ın bu eserinde Kur'an'ı esas alarak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) konumuyla ilgili söylediklerini aşağıdaki başlıklarla özetlemek mümkündür:⁶

1-Hz. Peygamber Allah Teâlâ tarafından bütün insanlığa peygamber olarak gönderilmiştir.⁷

2- İnsanları doğru yola sevk edendir.⁸

3- Konuştuğunda kendi heva ve hevesinden konuşmayandır.⁹

4- Âyetleri okuyan ve Kur'an'ı öğretendir.¹⁰

5 Ömer Rıza Doğrul, *İslamiyetin Geliştirdiği Tasavvuf*, s. 10.

6 Bk Serrâc, *el-Luma'*, s.130-131.

7 Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e hitaben şöyle buyurur: "De ki: Ey insanlar! Ben sizin hepimize göklerin ve yerin sahibi Allah gönderilmiş elçisiyim." A'raf 7/158.

8 "Şüphesiz sen doğru yola götürüyorsun. Göklerde ve yerde bulunan her şeyin sahibi Allah'ın yoluna." Şûrâ 42/52-53.

9 "O konuştuğunda boş konuşmaz." Necm 53/3.

10 "O Allah ki ümmîler içinde, kendilerinden olan ve onlara Allah'ın âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderdi." Cum'a

5- Kendisine indirilenleri tebliğ edendir.¹¹

6- Allah'ın kendisine itaati emrettiği kimsedir.¹²

7- Getirdiği alınan yasakladığından kaçınılan kimsedir.¹³

8- Kendisine tâbi olanlara doğru yolu gösteren ve emrine karşı çıkanlara fitne ve acıklı azap olacağını bildirendir.¹⁴

9- Allah'ın sevgisine mazhar olmak Hz. Peygamber'e tâbi olmaktan geçmektedir.¹⁵

10-Allah mü'minleri Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yüce ahlâkına çağırmaktadır.¹⁶ Serrâc, bu ayetlerden yola çıkarak Hz. Peygamber'i (s.a.v.) örnek almak, O'na ve sünnetine uymak, O'nun emrine itaat etmek, O'nu görsün görmesin kıyâmete kadar gelecek bütün insanlığın görevi olduğunu söylemektedir. Bu arada sadece Kur'an'la yetinme meselesine değinmeden de geçmez. O şöyle der: "Kur'an'a uyduğu halde, Allah Rasûlü'nün sünnetine tâbi olmayan kimse Hz. Peygamber'e tâbi olmamakla Kur'an'a muhalefet etmiştir. "Hz. Peygamber'den sahih olarak nakledilen her hususta hilâfına delil olmadığı müddetçe O'nun güzel ahlâkıyla ahlâklanmalıdır."¹⁷

Diğer bir tasavvuf klasığı olan *Kûtul-kulûb* adlı eserin sahibi Ebû Tâlib el-Mekkî'ye (ö.386/996) göre Hz. Peygamber'i (s.a.v.) sevmenin alâmetlerinden biri de O'na zahiren ve bâtinen uymaktır. O'na zahiren uymanın tezahürleri arasında, farzları eda edip haramlardan kaçınmak, O'nun ahlâkıyla ahlâklanmak, onun şemâili ve âdâbı ile edeplenmek, O'nun sünnetlerine uymak, hadislerini araştırmak, dünyada zühd ehli olmak, dünya ehlinden yüz çevirmek, hevâ ve gaflet ehlinden uzak durmak, çoklukla ve dünyalıkla övünmeyi terk etmek, ahirete yönelik ibadetlere yönelmek ve ahiret ehline yaklaşmak, fakirleri sevmek

62/2. Serrâc'a göre âyette geçen hikmet isabettir. İsalet ise, Hz. Peygamber'in sünneti, âdâbı, ahlâkı, halleri ve öğrettiği hakikatlerdir. Serrâc, *el-Luma'*, s.130

11 "Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni duyur." Mâide 5/67

12 "Allah'a ve Rasûlü'ne itaat edin." Nûr 24/54. "Rasûle itaat eden Allah'a itaat etmiş olur." Nisâ 4/80. "Kim Allah'a ve Rasûlü'ne itaat ederse işte onlar, Allah'ın nimet verdiği peygamberler, siddikler, şehidler ve salihlerle beraberdir. Onlar ne güzel bir arkadaşlardır." Nisâ 3/69. Sehl b. Abdillâh bu âyetin tefsirinde şöyle demiştir: "Allah'a itaat O'nun farzlarını yerine getirmek, Rasûle itaat ise sünnetine uymak şeklinde olur." Ebû Tâlib el-Mekkî, (ö.386/996), *Kutû'l-Kulûb*, Daru Sadır, y.y:-ts., II, 85.

13 "Peygamber size neyi verirse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan sakının."Haşr 59/7.

14 "O'na uyun ki doğru yolu bulasınız." A'raf 7/158. "O (Peygamber'in) emrine aykırı davrananlar kendilerine bir belanın çarpmasından yahut onlara acı bir azabın uğramasından sakınsınlar." Nûr 24/63.

15 "De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız, bana uyun ki, Allah da sizi sevsin." AI-i İmrân 3/31.

16 "Allah'ın Rasûlünde sizin için güzel bir örnek vardır." Ahzâb 33/21.

17 Serrâc, *el-Luma'*, s. 132.

ve onlar tarafından sevimlik, onları yanına yaklaştırmak, onların meclislerinde çokça bulunmak ve onların dünya ehlerinden üstün olduklarına inanmak yer alır. Allah Rasûlüne bâtinen tâbi olmanın tezahürleri arasında yakîn makamları ve iman ilimlerinin müşahedeleri zikredilebilir. Meselâ havf, rızâ, şükür, hayâ, teslimiyet, tevekkül, şevk, muhabbet, Allah için kalbi (beşeri duygulardan) boşaltmak, gam ve keder gibi durumlarda kalbi yalnız Allah'a has kılmak, Allah'ın zikriyle huzur bulmak bunlar arasındadır. Bunlar havassa mahsus ameller ve Hz. Peygamber'in bâtinî durumunun manalarından bazılarıdır. Bu zahiren ve bâtinen O'na uymaktır. Kim bunu gerçekleştirirse ona şu ayette belirtilen bol lütfâ mazhar olur. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*De ki: “Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.”* (Al-i İmrân 3/31)¹⁸

Bu bilgiler çerçevesinde mutasavvıfların Hz. Peygamber'in (s.a.v.) konumuyla ilgili özet olarak şunları söylemek mümkündür: Onların peygamberin dindeki konumu, sıfatları, görevleri, onlara uymanın gerekliliği ve ehemmiyeti, onların dinde hüküm koyma ve yetkileri, en üstün insan olmaları, mu'cize göstermeleri, şefaet etmeleri, vahye muhatap olmaları, ahlâk ve ahvalini benimseme ve uyma gibi bu konulardaki görüşlerinin Ehl-i sünnet anlayışıyla¹⁹ örtüştüğü ve hemen hemen aynilik gösterdiği görülmektedir.²⁰ Ancak ilk dönem mutasavvıflarının tasavvufun felsefî yönünden çok, yaşanabilir cephesiyle uğraştıkları için, onların peygamberlikle alâkalı görüşleri hem bir arada, hem de sistematik değildir. Yorumlayıcı bir tarafı da fazlaca yoktur. Bu dönemde mutasavvıfların peygamberlik anlayışını Bâyezid-i Bistâmî'nin (ö.261/875) şu sözleri özetlemektedir: Beyazid-i Bistâmî'ye enbiya hakkında ne dersin sorusuna “Biz onlar hakkında hiç bir tasavvurda bulunamayız. Onlar hakkında ne tasavvur edersek edelim, bu tümüyle bize ait tasavvurdur”²¹ şeklinde cevap vermişti.²² Ayrıca nübüvvet anlayışını ise daha çok velâyet anlayışı ile irtibatlı olarak ele aldıklarından dolayı onların nübüvvet öğretilerinin en belirgin yönü velâyeti nübüvvetin bir parçası görmeleri ve onu bir bakıma devam eden nübüvvet şeklinde telakki etmeleridir. Sonraları tasavvuf felsefesi ile uğraşanlar kendilerine özgü bir nübüvvet anlayışı oluşturmuşlar ve nübüvvet problemi ile ilgili önemli fikirler geliştirmişlerdir. Onların bu düşünceleri bazen şiddetle tenkit edilmiş ve sıcak tartışmaların

18 Ebû Tâlib el-Mekkî, (ö.386/996), *Kutû'l-Kulûb*, Daru Sadır, yy: ts., II, 85.

19 Ehl-i sünnet anlayışıyla ilgili olarak bk. Taftazânî, Mesûd b. Ömer (ö.793/1391), *Kelam İlmi ve İslam Akâidi* (Şerhu'l-Akâid) (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s. 293-304; S. Sabri Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, İstanbul 1997s. 77-94.

20 Bk. Serrâc, *el-Luma'*, s. 130-147; Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshak (ö.380/990) *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, (haz. Süleyman Uludağ), s. 101-109; Hucvirî, Ali b. Osman Cullâbî, (ö.470/1077), *Hakikat Bilgisi*, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s. 356-362.

21 Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 358.

22 Ahmet Yıldırım, “İlk Dönem Süflerinin Peygamber ve Sünnet Anlayışları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, cilt: IX, sayı: 9, s. 393-400.

oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu konuda en çok tenkit edilen husus “Nur-ı Muhammedi” anlayışı olmuştur.

Hülâsa olarak mutasavvıflara göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dinde örnek ve öncü konuma sahip olduğu, sınırlı da olsa hüküm koyma ve yetkisi olduğu anlaşılmaktadır

Tasavvuf Ehline Göre Hadis/Sünnet, Tanımı ve Önemi

İlk dönemlerde bazı farklılıklar ve ayrımlar olsa da, tasavvuf ehli genel olarak hadis ile sünneti eş anlamlı kabul etmişlerdir. Ancak sünnet kavramına olan vurgu daha fazladır. Bunun böyle olduğunu kendi kullanımlarından hareketle söylemek mümkündür. Ebû Talib el-Mekki, sünneti lugatta tarîk (yol), en sağlam yolun ismi olarak tarif eder.²³ Ebu'l-Abbâs Muhammed b. el-Hasan el-Bağdâdî anlatıyor: “Ebu'l-Hasan el-Buşenci'ye sünnetten sordum. O da sünneti; “Ağaç altında yapılan biat ile ona uygun düşen söz ve filler olarak tarif etti...”²⁴

Beyazîd el-Bistâmî'ye: “Sünnet nedir, farz nedir?” diye sorulunca; şu cevabı vermiştir: “Sünnet, dünyayı terk; farz ise, Mevlâ ile sohbetir (beraberlik). Çünkü sünnet bütünüyle dünyayı terk etmeye delâlet eder. Kur'an da bütün âyetleri ile insanı Mevlâ ile sohbe sevk eder. İşte kim sünneti ve farzı öğrenip (amel ederse) kâmil insan olur.”²⁵

Bişr b. el-Hâris (ö.227/841) sünneti daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirir ve şöyle der: “Sünnet İslâm'dır, İslâm da sünnettir.”²⁶ Aslında Bişr'in bu bakış açısı sağlıklı bir bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak ne yazık ki bu bakış açısı ilgi görmemiş tarihe gömülü olarak kalmıştır.²⁷

Cüneyd el-Bağdâdî'ye farz ve sünnetin ne olduğu sorulduğunda o, “Sünnet, dünyayı terk, farz ise Mevlâ ile iyi ilişkide olmaktır.”²⁸ şeklinde bir tanım yapmaktadır.

Her mutasavvıf kendinden bir öncekinin terbiyesi altında bulunduğu ve elde ettiği tecrübe ile silsile şeklinde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) vâsıl olduğu ve onun dini tecrübelerini tevarüs ettiği anlayışı tasavvuf ehli arasında yaygındır. Bunu biz, onların sünnete ve seleflerinin dinî hayatına atıfta bulunmalarına ve mutlaka

23 Bk. Ebû Talib el-Mekki, Kûtu'l-kulûb, II,138.

24 Sulemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Huseyn (ö.412/1021) *Tabakâtu's-Sûfiyye*, Halep, 1986, s.459.

25 Sulemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s.74.

26 İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 41 (Nakleden M. Hayri Kırbaşoğlu, İslam Düşüncesinde Sünnet, Ankara 1996, s. 70).

27 Bk. M. Hayri Kırbaşoğlu, İslam Düşüncesinde Sünnet, s. 70

28 Bk. Fikret Karapınar, *Muhaddis Sûfilerin Hadis Usulü*, s. 259 (Hargûşi, *Tehzibu'l-Esrâr*, s. 538'den naklen).

bir önceki büyüğün sohbeti ve terbiyesi altında bulunma inancına bağlıyoruz.²⁹ Mutasavvıflara göre tasavvufî hayatın temelini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) rûhî ve zühdî hayatı ile bu konudaki sözleri ve modeli oluşturmakta bunu böyle olduğunu kendileri de ifade etmektedirler.

Ebü Tâlib el-Mekkî de bu noktada sünnete duyulan ihtiyacı şu ifadeleriyle dile getirmektedir: "Allah Teâlâ'nın bizlere nimet olarak ihsan ettiği sünnet İslâm nimeti gibidir. Çünkü Allah'ın bize Hz. Peygamber'i nimet olarak bahşetmesi; Allah'ın ona itaat etmeyi kendisine itaat etmekle birlikte zikretmesinden dolayı Allah Teâlâ'yı bilmede ve Aziz Kitâb'ın tefsirinde Hz. Peygamber'e duyulan ihtiyaçtan dolayıdır."³⁰

İbn Atâ el-Ademî'nin (ö.311/923) sünnet hakkındaki düşünceleri şöyledir: "Kim nefesine sünnetin adâbını benimsetirse, Allah onun kalbini marifet nuru ile nurlandırır. Allah'ın Habîbi'nin (s.a.v.) emirlerine, fiillerine, ahlâkına uymak, söz, fiil, azim, akid ve niyet olarak onun adâbıyla edeblenmekten daha şerefli bir makam yoktur."³¹

Ebü Bekir Temastânî (ö. 340/951): "Bizden kim Kitab'a ve sünnete uyar, nefsin hevâsından, halkın (fitnesinden) ve dünya (meşguliyetinden) uzaklaşırsa; o, sahâbenin yolunda giden, yaptığında isabet eden sâdık bir kimsedir..."³² diyerek sûfilerin genel çizgi ve hedefini ortaya koymakta ve kültürlerini hadisle inşa ettiklerine işaret etmektedir.

Bundan dolayıdır ki, tasavvufî hayat ve düşüncenin Kur'an'dan sonra ikinci kaynağı sünnet yani Hz. Peygamber'in sözleri, tavsiyeleri ve yaşama şeklidir. Hatta ilk dönem mutasavvıflarının sünnete olan bağlılıkları fikirde ve teoride kalmamış, bu bağlılıklarını pratik hayata da yansıtmışlar,³³ etraflarını da buna teşvik etmişlerdir.³⁴ Bu durumlarının yanı sıra, gerek Hz. Peygamber'e duydukları sevgi ve muhabbet, gerek o dönemde hadis ilminin revaçta olması, gerekse tasavvufî öğretilerin dayanaklarını sünnette arama çabaları onları hadisle ilgilenmeye de sevk etmiştir.³⁵ Hatta çeşitli konu ve boyutlarda hadisle meşgul olmuşlar,

29 Bu konuda İbn Haldûn şöyle der: «Sülûk senedi" ilk muallime ve Hak Mürşid'e (s.a.v.) varan şeyhten terbiye görmüş olan bir şeyhe bağlanmaksızın mutasavvıf olmaya heveslenirse, gayet zor bir işe heveslenmiş ve hiç olmayacak bir şeyin ardına düşmüş olur." İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö.808/1405), *Tasavvufun Mahiyeti*, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1984, s. 196; Geniş bilgi için bk. Abdülbârî en-Nedevî, *Tasavvuf ve Hayat*, (terc. Mustafa Ateş), İstanbul 1966, s. 146 vd.

30 Ebü Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II,127

31 Sulemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 268

32 Sulemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 473.

33 Örnekler için bk. Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, Seha Neş. İstanbul, ts, s.129 vd.

34 Bk. Serrâc, *el-Luma'*, s.144-146

35 Konuyla ilgil olarak bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki*

hadisleri ihtiva eden müstakil eserler yazmışlar,³⁶ bütün bunların yanında yazdıkları eserlerde göz ardı edilemeyecek kadar hadis kullanmışlardır.³⁷ Bu yönüyle hadislerin ve diğer rivayetlerin tasavvufun şekillenmesinde Kur'an'dan geri kalmayacak şekilde rol aldığı ifade edilebilir. Bu hadisler mutasavvıfların birçok anlayış, düşünce ve fikirlerinin temel taşı olmuşlardır.

Hadislerin değeri ve bağlayıcılığıyla ilgili olarak mutasavvıfların söyledikleri, hadis-tasavvuf ilişkisinin boyutlarını ortaya koymasından önemlidir. Serrâc bu konuda şöyle der: "Güvenilir râviler aracılığıyla Hz. Peygamber'den gelen haberlere yapışmak, bunlara sarılıp amel etmek, bütün Müslümanlar üzerine vacip olduğunu belirtmiştir."³⁸

Ebû Tâlib el-Mekkî de (ö.386/996) *Kûtu'l-kulûb* adlı eserinde Rasûlullah'tan (s.a.v.) sahih olarak gelen hadislerin hepsinin kabul edilmesini iman gereği olduğunu ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) itaatin farz olduğunu belirttikten sonra bunun gerekçesini şöyle açıklamıştır: "Allah Teâlâ, Rasûlullah'a (s.a.v.) itaati iman şartlarından kabul etmiş ve bu itaati kendi itaatine bağlı (ve yakın) kılmıştır." Konunun devamında Ebû Tâlib, Allah rahmeti için takvanın yanında Rasûlüne itaat etmeye şart koştuğunu,³⁹ Rasûlullah'ın emrine karşı gelmekten sakındırdığını ve ona icabet etme konusunda bir makam verdiğini zikretmiştir.⁴⁰ "Muhakkak ki sana biat edenler gerçekte Allah'a biat etmektedirler."⁴¹ âyetine de yer vererek bu ayette Allah'ın Rasûlullah'ı (s.a.v.) en iyi şekilde methettiğini ve faziletini en açık şekilde ortaya koyduğunu belirtmektedir. Çünkü ona göre bu ayette Allah lafızda O'nu kendisine bedel kıldığı gibi hükümde de makamı yerine koymuştur. Bundan dolayı kendisiyle onun arasına teşbih "kef"i olan "Keennemâ" ile "Lâmu'l-mülk"ü koymamış ve bundan dolayı da "Lillâhi Teâlâ" buyurmamıştır. Bu makam Rasûlullah (s.a.v.) dışında mahlûkatta hiçbir kimseye verilmemiştir.⁴²

Bunun yanında mutasavvıfların dinî anlayışlarına önemli etkisi olan hadise (sünnete) bağlılıklarına hadis tasavvuf ilişkisini ortaya koyma açısından yerinde olacaktır. Mutasavvıfların hadise bağlılıkları çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır. Onlar sûfî olabilmek için sünnete bağlılığı şart koşmuşlardır. Bu hususta pek çok

Dayanakları, s. 39-64

36 Değişik konularda tasavvufi hadis şerhleriyle ilgili olarak bk. H. Kamil Yılmaz, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerh*, İstanbul 1990

37 Nitekim *Kûtu'l-kulûb*'ta iki bini aşkın hadis-haber bulunduğu belirtilmesi buna delildir. Bk. Bilal Saklan, *Kûtu'l-kulûb'taki Tasavvufî Hadislerin Hadis Metodolojisi Açısından Değeri*, Konya-1989, (basılmamış doktora tezi), s.155.

38 Serrâc, *el-Luma'*, s.132

39 en-Nûr 24/56.

40 en-Nûr 24/63; A1-i İmrân 3/28; Enfâl 8/24.

41 el Feth 48/10.

42 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 129.

mutasavvıf görüş belirtmiştir.⁴³ Hatta kabul ettikleri düşüncenin esaslarından birisi olarak kabul etmişlerdir. Sehl b. Abdullah Tusterî (ö. 283/896) şöyle der:

“Bizim esaslarımız yedi şeye dayanmaktadır: Allah’ın kitabına sarılmak, Rasûlullah’ın (s.a.v.) sünnetine uymak, helâl yemek, insanlara eziyet etmemek, günahlardan kaçınmak, tevbe etmek, üzerine düşen hakları yerine getirmek.”⁴⁴ Hatta Sehl şunları da söylemektedir: “Kim dünya ve ahireti istiyorsa hadis yazsın. Çünkü bunda dünya ve ahiret menfaati vardır.”⁴⁵

Cüneyd (ö. 297/909) bu hususta: “Bu ilmimiz kitap ve sünnetle kayıtlanmıştır. (Sülûkünden önce) Kur’an okumayan, hadis yazmayan ve fıkıh öğrenmeyen kimseye (veya bunları anlamayan) uyulmaz.”⁴⁶ “Bizim ilmimiz Rasûlullah’ın (s.a.v.) ilmiyle kenetlenmiştir”, der.⁴⁷

Cüneyd’den gelen başka bir rivayet ise şöyledir: “(Hayra giden) bütün yollar mahlukata kapalıdır. Ancak Rasûlullah’ın (s.a.v.) izinden giden, sünnetine uyan, yolunu benimseyen kimse müstesna. Bu kimseye bütün hayır kapıları açıktır.”⁴⁸

Ebû Süleyman Dârânî (ö. 215/830) ise: “Pek çok defa hakikat kalbime kırk gün gelir de kitap ve sünnetten iki delil olmadan onun kalbime girmesine izin vermem”, der.⁴⁹

Haris Muhâsibî (ö.243/857) aynı görüşü paylaşır ve “Kalbî amellerden kalbine bir hâtır gelen kimse hemen kitap ve sünneti bunlara delil kılsın” der.⁵⁰

Sünnete uyma, sünnetle amel hususunda mutasavvıflardan bu gibi sözler varid olmuştur. Hatta sünnete uygun az amelin, sünnete uymayan çok amelden

43 Sûfilerin sünnete bağlı olduklarını ve bid’atlardan şiddetle kaçındıklarına dair 40’tan fazla meşhur mutasavvıfların görüşleri için bk. Şâtubî, Ebû İshak İbrâhim b. Mûsâ (ö.790/1388), *el-İtisâm*, I-II, Beyrut ts., I, 89-99.

44 Serrâc, *el-Luma’*, s. 289; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-Esbehanî (ö.430/1039), *Hilyetu’l-Evliyâ ve Tabakatu’l-Asfiyâ*, I-X+Fihrist, Daru’r-Reyhan li’t-Turas, Kahire ts., X,190; Sulemî, *Tabakâtu’s-süfiyye*, s. 210.

45 el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebûbekr Ahmed b. Ali (ö.463/1071), *Şerefu Ashâbi’l- Hadis*, Thk. M. Saîd Hatiboğlu, Ankara 1991, s. 61-62, r. 128.

46 Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 255.

47 Serrâc, *el-Luma’*, s.144; Kuşeyri, Abdulkemî b. Havâzin (ö.465/1073), *Kuşeyri Risâlesi*, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1981, s.104

48 Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 257; Sulemî, *Tabakâtu’s-süfiyye*, s.159; Subkî, *Tabakâtu’s şafiyyeti’l-Kubrâ*, II, 263.

49 Serrâc, *el-Luma’*, s.146.

50 Muhâsibî, Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed (ö.243/857), *er-Riâye li Hukûkillâh*, Thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, Beyrut ts., s. 94. Muhâsibî, düşüncelerini net olarak Kur’an, Sünnet ve İcma’ya dayandırmak konusunda son derece dikkatlidir. Schoonover, Kermit, “Muhâsibî ve er-Riâye Adlı Eseri”, çeviren: Ali Bolat, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, cilt: V, sayı: 12, s. 298.

daha makbul olduğu,⁵¹ sünnete uymaksızın amel edenin amelinin bâtil olduğu,⁵² kitap ve sünnetin şahitlik etmediği her vecdin bâtil olduğu,⁵³ sünnete uymanın Allah sevgisinin bir alâmeti sayıldığı,⁵⁴ divânu'r-ricâle (Allah'ın adamları arasına) girmenin ölçüsü olduğu,⁵⁵ iman nurunun sebebi olduğu,⁵⁶ bâtinî selametın alâmeti sayıldığı⁵⁷ mutasavvıflar tarafından kabul edilmektedir.⁵⁸

Tasavvuf kitaplarını incelediğimizde sûfilerin hadis/sünnet konusundaki düşünceleri şu şekilde özetlenebilir:

a. Sünnet; Aziz Kitab'ın tefsirinde ihtiyaç duyulan (dinin anlaşılmasında) ve Cenab-ı Hakkın bize bahşetmiş olduğu bir nimettir.

b. Konu ile ilgili ayetler zikredilerek, Hz. Peygamber'den sahih olarak gelen hadislerin kabul edilmesi vacip; Hz. Peygamber'e itaat farz'dır.⁵⁹

c. Bid'atten kesinlikle kaçınılacaktır.

d. Hz. Peygamber'i sevmenin alâmeti; O'nun sünnetini rey ve akla tercih etmek, O'nun sünnetine her halükarda ittiba etmektir.⁶⁰

e. Sünnet bağlayıcıdır. Tahsis edici başka bir delil olmadığı müddetçe gelen haber genele şamildir.⁶¹

Mutasavvıfların Hadis İlmiyle Olan İlgileri

Hadisin tasavvufa kaynak olduğunu gösteren diğer bir husus ise, mutasavvıfların hadis ilmiyle olan ilgileridir. Mutasavvıfların sünnete uyma konusunda yukarıdaki tutumları ve tasavvuf ehlinin büyük çoğunlukla başlangıçtan beri hadis ilmiyle meşgul olmaları, hadis rivayet etmeleri, şerh etmeleri ve yorumlamaları, ayrıca ilk mutasavvıfların ekserisinin muhaddis olması,

51 Bk. Ebû Nuaym, *Hilye*, III, 76; Sulemi, *Tabakâtu's-süfiyye*, s. 52.

52 Sulemi, *Tabakâtu's-süfiyye*, s.101

53 Sehl b. Abdillâh "Kur'an ve sünnetin kabul etmediği her vecd hali batıldır" der. Suhreverdî, Ömer b. Muhammed (ö.632/1234), *Avârifü'l-Meârif*, Beyrut 1983, s. 56.

54 Örnek için bk. Sulemi, *Tabakâtu's-süfiyye*, s. 21.

55 Ebû Hafs Haddâd (ö.260/874) der ki: «Bir kimse her zaman hallerini ve fiillerini Kitap ve sünnetle ölçmez ve aklına gelen düşünceleri itham etmezse, onun adını defterin (Allah) adamları hanesine kaydetmezler.» Kuşeyri, *Kuşeyri Risâlesi*, s. 134.

56 Bk. Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 302; Kuşeyri, *Kuşeyri Risâlesi*, s.153.

57 Hâris Muhâsibî (ö243/857) şöyle demiştir: «Bir kimse bâtinını murakebe ve ihlasla sağlamlaştırırsa Allah onun zahirini mücahede ve sünnete tâbi olma hali ile süsler." Sulemi, *Tabakâtu's-süfiyye*, s. 60; Kuşeyri, *Kuşeyri Risâlesi*, s.122.

58 Bk. Ahmet Yıldırım, "İlk Dönem Sûfilerinin Peygamber ve Sünnet Anlayışları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, cilt: IX, sayı: 9, s. 393-400.

59 Bk. Serrâc, *el-Luma'*, s. 130-133; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, II, 262.

60 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, II, 168.

61 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, I, 187, 188. Ayrıca bk. Bilal Saklan, "Tasavvufun Kaynağı Olarak Sünnet", *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu 2001, 2003*, s. 66-67.

ister istemez tasavvufla hadis arasında yakın bir ilişki meydana getirmiştir. Sûfi biyografi yazarlarına göre, erken dönem zâhidlerinin çoğu faal hadis ravileriydi.⁶² Bilal Saklan yaptığı bir çalışmada hicri IV. asırda sûfi-zâhid ve âbid olup da hadis ilmi ile bir şekilde ilgilenen ve muhaddis olduğu halde, aynı zamanda zâhid ve sûfi olan yüz altmış bir isim tesbit etmiştir.⁶³ İlk dönem sûfilerinden Marûf Kerhî, Zunnûn el-Mısri, Dâvûd et-Tâî, Hassan İbn Ebî Sinân ve Bişr İbnu'l-Hâris hadis rivayet edebildikleri halde, ibadet ve riâyet gibi sebepler onları rivayetten alıkoymuş, çok az rivayette bulunmuşlardır.⁶⁴ Bu dönemin zahidleri, hadis âlimlerinin râvilerin hadis rivayetine ehliyetlerini tespit amacıyla yaptıkları cerh-ta'dil faaliyetini de giybet olarak nitelemişlerdir.⁶⁵ Cerh-ta'dil faaliyetinin giybet olacağı anlayışı Ebû Tâlib el-Mekkî gibi tasavvuf âlimleri tarafından da ifade edilmiştir.⁶⁶ Bununla birlikte eserlerine hadis alan bazı sûfilerin isnadlı rivayetlerde de buldukları görülmektedir.⁶⁷ Ayrıca sûfilerin genel anlamda ilimlere, hadislere ve hadis ilmine yaklaşımları hem amelî hem nazari açıdan irfân ve ma'rifet anlayışına göre şekillenmiştir. Bu yüzden sûfilerin hadisle ilgisi konusunda tasavvuf geleneğinde zâhiri ilimlerden birisi olarak görülen hadis ve hadis ilimlerine karşı irfânî bakışın nasıl olduğunu tespit etmek gerekir. Özellikle Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 285/898) hadis metinlerini değerlendirmede "Hadisin ma'rufunu ve münkerini bilme/tanımaya" yönelik ortaya koymuş olduğu irfânî teorisi, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin cerh ve tadil ilmi, zayıf hadisler ve rey hakkındaki görüşleri, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) irfân ve ma'rifet açısından hadis ilimleri hakkındaki değerlendirmeleri hadis ilimlerine ma'rifet temelli tasavvufî yaklaşımı temsil etmektedir. Sûfiler içerisindeki farklı bir yaklaşımı Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî ortaya koymuş, hadislerin senetleri ve hadis ilimleri ile ilgili teknik bilgilerin hadisçilere bırakılması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁸ Bunlarla birlikte özet olarak şunlar ifade edilebilir: Tasavvuf ehlinin hadisle meşguliyetleri değişik boyutlarda gerçekleşmiştir. Yukarıdaki bilgilere ek olarak, sûfilerin kimisi hadis sema ederken, kimisi ezberleme yolunu seçmiştir. Bir kısmı da ellerinde kalem ve hokka ile imla meclislerini takip etmişlerdir. Bunlardan bazıları da, elde ettikleri meşhur hadislerin ravisi olmuşlardır. Bu arada hadis elde etmek için yolculuklara (rıhle) çıkanlar da olmuştur. Hadis ilmiyle meşguliyeti meslek haline getirerek hadis rivayetinde bulunanlar ve bunun için imla meclisleri oluşturanlar olduğu

62 Bk. Melchert, Christopher, "Hadis Ravisi Olarak İlk Zâhidler", Çev. Süleyman Doğanay, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2007, cilt: VIII, sayı: 19, s. 414.

63 Bk. Bilal Saklan, *Hadis İlimleri Açısından Muhaddis-Sûfîler ve Sûfi-Muhaddisler*, İstanbul 2012, s. 38-172.

64 Geniş bilgi için bk. Abdullah Aydın, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 135-16.

65 Abdullah Aydın, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 115-116.

66 Bk. Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler*, s. 210, 213.

67 Bk. Ebû Sa'd el-Mâlinî, *Kitâbu'l-erbain fi şuyûhu's-sûfiyye*, Beyrut 1997.

68 Bk. Ferhat Gökçe, "Sûfîlerin Hadis ve Hadis İlimleri ile Münasebeti", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 24. Sayı 2018, s. 7.

gibi, bu bilgi birikimini yazıya döküp, eser telif eden sūfîler de olmuştur.⁶⁹

Ancak bu ilişkinin doğurduğu sonuçlar bakımından şunları söylemekte fayda vardır:

Tasavvuf ehlinin hadis rivayeti konusunda muhaddislerin gösterdiği titizliği gösterdiklerini söylemek zordur. Çünkü muhaddisler hadisleri hıfz ve rivayet için bilinen titizlikleri ile öğrenip naklederken tasavvuf ehli, hadisleri bir irşad vesilesi ve ahlâkî öğüt şeklinde değerlendirmişler; hadisleri mana ile rivayet etmişler ve hadis rivayetinde özellikle sened konusu üzerinde pek fazla durmamışlardır. Bir rivayet tasavvufî eserde mevcutsa onlara göre senedin zikredilmesi önemsenmemiştir. Diğer bir ifadeyle kaynak bilinci gelişmemiştir. Bundan dolayı kullanılan hadisin isnadının bilinmesi o kadar önemli değildir. Yukarıda örneklerde de görüldüğü gibi genelde teorik olarak sünnete uyma teşvik edilmiş, fakat bunu sağlam delillere dayandırma bilinci geliştirilmemiştir. Ayrıca eser sahibi mutasavvıflara duyulan güven birçok mutasavvıf sözünün hadis diye nakledilmesine sebep olmuştur. Metin tenkidi yok denecek kadar azdır. Mutasavvıfların bir kısmının eserlerinde görülen zayıf ya da mevzu hadislerin varlığının sebebi bunlardır. Mutasavvıfların hadisleri manayla rivayet etme neticesinde de tasavvuf erbabının pek çok sözü hadis diye meşhur olmuştur. Böyle bir durum aralarında uydurma hadislerin yayılmasına zemin hazırlamış ve rivayetlerinin ihtiyatla karşılanmasına sebep olmuştur.⁷⁰

İlk devir muhaddis sūfîlerin eserleri, hadis ilmi kriterleri açısından incelendiğinde, onların hadis usulü ve ilimlerini bildikleri ve hadisleri bu esaslara göre aldıkları görülmektedir. Bu dönemde sūfîler, eserlerinde isnadı, muhaddisler kadar olmasa da başarılı kullanmışlardır. Muhaddislerin kullandıkları hadis usulü prensiplerini kullanmakla birlikte, onlar arasında, rüyada tahdis, güzel ve hikmetli bir sözün hadis kabul edilmesi gibi tasvibi zor yöntemlere sıcak bakanlar da bulunmaktadır. Ancak onlar gibi bu usule sıcak bakan meşhur muhaddislerin olduğu da gelen rivayetler arasındadır. Hâlbuki bu kıstaslar, muhaddisler ve bazı muhaddis sūfîler arasında genel kabul görmemektedir.⁷¹

Zamanla tasavvufun bir ilim ve hayat tarzı olarak İslâm müesseseleri arasında yer alması, bu ilim mensuplarını kendi görüş, yaşayış ve düşüncelerini

69 Bk. Necmettin Şeker, "İlk Dönem Tasavvuf Erbabının Hadis İlmine Yaklaşımı", *Ekev Akademi Dergisi*, 2012, sayı: 53, s. 115. Ayrıca bk. Bilal Saklan, *Hadis İlimleri Açısından Muhaddis-Sūfîler*, s. 182; Abdullah Aydın, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 117-118.

70 Geniş bilgi için bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 34-54. Mutasavvıfların hadis rivayetinde sahip oldukları anlayış ve takip ettikleri metodlarla ilgili olarak bk. Ebû Tâlib el-Mekki, *Kütü'l-Kulûb*, I, 176-178; Abdullah Aydın, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 159-162.

71 Fikret Karapınar, *Muhaddis Sūfîlerin Hadis Usulü ve Hadis Anlama Yöntemleri (H.IV.-V/M.X.-XI. Asır)*, (yayımlanmamış doktora tezi), Konya 2006, s. 331.

teyit etmek maksadıyla Kur'an ve hadisten delillere aramaya yönlendirdi. Mutasavvıflar da bu amaçla düşüncelerini teyit için ayet ve hadislerle yönelerek delil aradılar. Âyet ve hadislerde düşüncelerine uygun anlam yoksa, nasları o görüş istikametinde kendilerine has metotlarıyla tevile çalıştılar. Ayrıca mutasavvıflar ayet ve hadislerde âfâki ve enfûsî iki yön görmüşler ve hadislerin bâtinî yorumuna gitmişlerdir. Bundan dolayı pek çok tasavvufî hadis şerhi ortaya çıkmıştır. Tasavvufî hadis şerhlerinin ortaya çıkması onların hadisleri nasıl anladıkları ve yorumladıkları konusunda bize bilgi vermekte ve hadis/sünneti anlama konusundaki yansımaları hususunda önemli ipuçları sunmaktadır.⁷²

Hülâsa olarak hadisin tasavvufî kaynak oluşu ana hatlarıyla, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ruhanî hayatından, O'nun dindeki konumundan ve mutasavvıfların onun sünnetine olan bağlılıklarından, hadis ilmiyle olan ilgilerinden ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Hadis rivayeti konusunda o dönemdeki zâhidler, hadisle rivayet için değil öğüt almak ve amel etmek amacıyla meşgul oldukları için isnada önem vermemişlerdir. Ayrıca onlar aynı gerekçelerle hadisleri eserlerinde mâna ile rivayet etmişlerdir.⁷³

Hicrî üçüncü asırdan itibaren ise zühd hareketinden tasavvuf dönemine geçildiğinden dolayı bu dönemde sûfiler kalbi arındırarak kendilerinden başkasının anlayamayacağı gaybî mânaları keşfedebileceklerini ve tasavvufun sırlar ilmi olduğunu iddia ettiler. Onlara göre keşf, müşâhede ve ilham yoluyla elde ettikleri ve marifet olarak isimlendirdikleri bilgi akıl-nakil ve öğrenme vasıtalarıyla elde edilen ilimden üstündür. Bu anlayış onları akıl ve nakil ile elde edilen bilgiden çok kendi yöntemleri olan keşf ve benzeri yollarla bilgi edinmeye yönlendirmiştir. Dolayısıyla nakille elde edilen bilgiler tasavvuf ehli için birinci derecede önem arz etmemektedir. Üstelik onlar hadisleri nakille değil keşf, rüya ve ilham yollarıyla doğrudan Hz. Peygamber'den alabileceklerini ileri sürmekteydiler.⁷⁴ Hadislerin sıhhatini tespitteki yöntem farklılıkları da keşf ve benzeri yollarla elde edilen bilgileri belirleyici kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır.⁷⁵ Bu yöntemin elbette, hadis ilmi açısından bir değeri yoktur.

Mutasavvıfların hadisle ve hadisin kaynak oluşuyla ilgili görüşlerine dair bu

72 Bk. Ahmet Yıldırım, "Hadisleri Anlamada İşâri Yorum", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (13), 13-36, Isparta, 2004; "Hadiste İşâri Yorum ve Mutasavvıfların Hadis Yorumlarında Yöntem Sorunu", *SDÜ İlahiyat Fakültesi VI. Kutlu Doğum Sempozyumu*, 21 Nisan 2003, Isparta; Ferhat Gökçe, *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 2010.

73 Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 44-50.

74 Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfiler*, s. 214; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 50-60.

75 Ahmet Yücel, "Hadis İlminin Ortaya Çıkışı ve Birbirine İlişkileri", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 5*, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, İstanbul 2014, s. 259-60.

özet bilgilerden sonra onların hadisleri yorumlamaları hakkında bilgi verecek olursak, mutasavvıflar kendilerine özgü sayılabilecek bir yorumlama metodu geliştirmişler, buna da daha sonra işârî, bâtinî veya irfânî yorum ismi verilmiştir. Bu tür yorumu yöntem, terminoloji ve söylem bakımından farklı kılan taraf onun, lafzî anlamın ötesinde daha başka bir anlam katmanını, derunî ve dakîk bir çabayı, yeteneği gerektiren “gerçeği”, örtük nihai hakikati ortaya çıkarmayı hedeflemiş olmasıdır. Bu tarz yorumun kendine has kuralları olduğu belirtilmiştir. Bunları kısaca lisân kuralları ve dinin hükümlerine uygunluk şeklinde özetlemek mümkündür. Tenkide ve istismara açık olduğu belirtilse de bu tarz yorumun yorum alanına canlılık ve zenginlik getirdiği ifade edilmiştir. Buna örnek verecek olursak Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “*Cennet nefse zor gelen amellerle kuşatılmıştır.*”⁷⁶ Muhâsibî (ö. 243/857) bu hadisi naklettikten sonra “Hz. Peygamber’in bu sözüyle cenneti kuşatan perdenin nefse zor gelen ameller olduğunu, Allah’ın haklarına riayet gayesiyle nefislerini, bu amellerin üstüne çıkarabilen kimselerin cennete girebileceklerini haber vermektedir” dedikten sonra Abdullah b. Mes’ûd’un; “Kim bu perde hakkında bilgi sahibi olursa, onun ileri tarafına geçebilir” sözünü hatırlatarak; “yani kim Allah’a itaat uğrunda nefse ağır gelen şeyleri sırtlar, onlara sabrederse cennete girer” açıklamasını yapmıştır.⁷⁷ Ayrıca ilk dönemlerde hadisleri anlama ve yorumlamada, zâhirî anlamları ön planda olmasına ve derûnî manalarına fazla önem verilmemesine rağmen, son dönemlerde dinin zahirinden uzak tevellere yönelindiği ve abartılı tevelliler yapıldığı görülmektedir. Bâtinî anlam ve yorumun zaman içinde ağırlık kazandığı söylenebilir.⁷⁸

Sonuç olarak mutasavvıflar, hadis/sünnetin hem tanımını yapmışlar hem de ne olduğunu ifade etmeye çalışmışlar, neticede eserlerinde fikir düşüncelerine kaynak ve dayanak olarak zikretmişlerdir.⁷⁹ Konuyla ilgili yapılan bir çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, ilk dönem sûfilere hadisleri, 1- ayet tefsirinde, 2- hadis şerhinde şevâhid, 3- lügatte istişhad, 4- fiki hüküm istinbatında, 5- sûfi ve âlimlerin görüşlerini destek, 6- kendi görüşlerini destek, 7- bazı kavramların izahında kullanılmaktadırlar. Onlar muhaddisler kadar olmasa da hadislerin sahîh olmasına dikkat etmekle birlikte, zayıf hatta bazen mevzu haber kullanmışlardır. İlk devir sûfilerinin kitaplarında, hadis usulü prensiplerinin büyük bir kısmını kullandıklarının görülmesi onların usul eğitimi aldıklarına işaret etmektedir.

76 Ebû Davud, Sünnet, 22; Tirmizî, Cennet, 21; Nesâî, Eymân, 3.

77 Hâris el-Muhâsibî, *er-Ri’aye li Hukûkillah*, s. 63.

78 Bk. Ahmet Yıldırım, “Hadisleri Anlamada İşârî Yorum”, *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (13), 13-36, Isparta, 2004; “Hadiste İşârî Yorum ve Mutasavvıfların Hadis Yorumlarında Yöntem Sorunu”, *SDÜ İlahiyat Fakültesi VI. Kutlu Doğum Sempozyumu*, 21 Nisan 2003, Isparta, s. 155-164.

79 Geniş bilgi için Bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara 2013; Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, İstanbul 2012.

Onlar kitaplarında ele aldıkları konuları işlerken Kur'an'dan sonra hadisi delil olarak kullanmakla birlikte, yorumladıkları hadisleri, ayetlerin yanı sıra hadislerle de izah etmektedirler. Son olarak sūfîler de sünneti, dinin ikinci kaynağı olarak kabul etmektedirler. Ayrıca her âlim gibi onu, kendi fikirlerinin esas dayanaklarından biri olarak görmektedirler. Sünnet ile ilgili açıklamaların ardından sıra, mütekaddimûn sūfîlerin kaynaklarından, sahabe ve tâbiîn sözlerini ele almaya gelmiştir.⁸⁰ Bununla birlikte Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde ve sonrasında sahabe ve onları takip eden nesiller arasında, zühd hayatını benimseyen pek çok insan vardır. Hz. Peygamber'in fiil ve sözleriyle yol gösterdiği zâhidlerin genel olarak Kur'an ve sünnete sıkı sıkıya bağlı oldukları bilinmektedir. Ne var ki bir ilim dalı olarak tasavvufun tedvîni, iç ve dış tenkitleri beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede tasavvufun İslâm'ın genel yapısına uygun olup olmadığı, kaynağını nereden aldığı gibi konular, tartışma konusu yapılmıştır. Bu konuda fakihler mutasavvıflara ağır eleştiriler yöneltmişlerdir. Bu noktada sūfîler tasavvufun İslâm'ın ruhuna uygun olduğunu ispat etmek için pek çok eser kaleme almışlardır. Söz konusu eserlerin genel amacı, tasavvuf kültürünün İslâm'ın genel kabulleri ile tezat teşkil etmediğini ispat etmek, tasavvufun bir ilim olarak metot, referans ve gayeleri bakımından ortaya konmasını sağlamak gibi hususlara yöneliktir. Bu süreçte tasavvufçuların eserlerine aldıkları hadisler ve bu hadislerin sıhhat dereceleri hadisçilerin tenkitlerine neden olurken eş zamanlı olarak tasavvuf kitaplarında hadise yönelik yöntem arayışları kendini göstermektedir.⁸¹

Bütün bunlarla birlikte tasavvufa hadis kaynaklık etmesi disiplinler arası dayanışmayı gerekli kılmaktadır. Bu itibarla disiplinler arası dayanışmaya dayalı bir anlayışın yaygın olduğu günümüzde tasavvuf ve hadis bilim dalları devamlı ilişki içerisinde olmalı, problem olarak gözüken hususların halli noktasında gayret içinde olunmalı, sonuçta ortaya çıkacak verimlilik ve çalışmaların, her iki bilim dalı için olduğu kadar, topyekûn insanlık, bilim dünyası, medeniyet ve ümran için de önemli bir kazanç olacağı göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla öncelikli olarak başta klasikleşmiş önemli kaynaklar olmak üzere, tasavvuf çevrelerinde ellerden düşmeyen, şu veya bu sebeple ilgi duyulan bütün eserlerin, hadis ilmi açısından irdelenip ilim ve insanlık dünyasına sunulması gereği hâsıl olmuştur. Hatta bu çaba, sadece tasavvuf kitapları ile sınırlı kalmayıp insanlarımızı besleyen dini, edebî, kültürel nitelikli diğer eserleri de kapsamalıdır. Buna tekke el kitabı haline gelmiş furu-ı hadis kitapları da dâhildir. Ancak bu tür çalışmalarda kaçınılmaz şart, onların tarafsız, objektif, ilmin gerektirdiği vakar ve üsluba uygun şekilde

80 Fikret Karapınar, *Muhaddis Sūfîlerin Hadis Usulü ve Hadis Anlama Yöntemleri (H.IV-V/M.X.-XI. Asır)*, s. 259.

81 Güldane Gündüzöz, "Rivayet Metodolojisi ve Temel Referansları Bakımından Tasavvuf Geleneğinde Hadis Anlayışı", *Kırkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)*, 2016, cilt: 1, sayı: 2, s.95

incelenmesi, sırf Allah'ın rızasını ve gerçeği arayan bir niyet ve irade ile yapılmasıdır.⁸²

Bizim çok önemli gördüğümüz husus da, tarihî süreçte başlayan hadisin tasavvufa kaynak olması ve bunun gereği olan ilişkinin kurulması, bazı problemlerin çözümünde güç ve işbirliği zemini oluşturmasına sağladığı katkıdır. Bazı ihtilâfların, ilim dalları ve mensuplarının birbirlerini ve problemleri tanımamalarından kaynaklandığını rahatlıkla söyleyebiliriz.⁸³

82 Bk. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, İstanbul 2012, s. 675.

83 Bk. Ahmet Yıldırım, "Erken Dönem Hadis Tasavvuf İlişkisi", *İslam Tasavvufunun Teşekkülüne Dair Araştırmalar*, Isparta 2017, s. 143-158.

Kaynakça

- Abdübârî en-Nedevî**, *Tasavvuf ve Hayat*, (terc. Mustafa Ateş), İstanbul 1966.
- Abdullah Aydınlı**, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, Seha Neş. İstanbul ts.
- Ahmet Yıldırım**, “Erken Dönem Hadis Tasavvuf İlişkisi”, *İslam Tasavvufunun Teşekkülüne Dair Araştırmalar*, Isparta 2017, s. 143-158.
- “Hadisleri Anlamada İşârî Yorum”, *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (13), 13-36, Isparta, 2004.
- “Hadiste İşârî Yorum ve Mutasavvıfların Hadis Yorumlarında Yöntem Sorunu”, *SDÜ İlahiyat Fakültesi VI. Kutlu Doğum Sempozyumu*, 21 Nisan 2003, 155-164, Isparta.
- “İlk Dönem Süfîlerinin Peygamber ve Sünnet Anlayışları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, cilt: IX, sayı: 9, s. 393-400.
- “Mutasavvıfların Peygamber ve Sünnet Telakkileri ve Yansımaları”, *III. Kutlu Doğum Sempozyumu: Tebliğler*, Isparta 2000, s. 149-163.
- Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara-2013.
- Ahmet Yücel**, “Hadis İlminin Ortaya Çıkışı ve Birbiriyle İlişkileri”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 5*, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, İstanbul 2014.
- Bilal Saklan**, “Tasavvufun Kaynağı Olarak Sünnet”, *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri*, *Kutlu Doğum Sempozyumu 2001*, 2003, s. 65-77.
- Hadis İlimleri Açısından Muhaddis-Süfîler va Süfî-Muhaddisler*, İstanbul 2012.
- Kûtû'l-kulûb'taki Tasavvufî Hadislerin Hadis Metodolojisi Açısından Değeri*, Konya-1989, Basılmamış doktora tezi.
- Ebû Nuaym**, Ahmed b. Abdillâh el-Esbehanî (ö.430/1039), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakatu'l-Asfiyâ*, I-X+Fihrist, Daru'r-Reyhan li't-Turas, Kahire ts.
- Ebû Sa'd el-Mâlinî**, *Kitâbu'l-erbaîn fi şuyûhu's-süfiyye*, Beyrut 1997.
- Ebû Tâlib el-Mekkî**, (ö.386/996), *Kutû'l-Kulûb*, Daru Sadır, y.y., ts.
- el-Hakîm et-Tirmizî**, Ebü Abdillâh Muhammed (ö.285/898), *Kitabu Hatmi'l-Evliyâ*, Thk. Osman İsmail Yahya, Beyrut 1965.
- el-Hatîb el-Bağdâdî**, Ebûbekr Ahmed b. Ali (ö.463/1071), *Şerefu Ashâbi'l-Hadis*, Thk. M. Said Hatiboğlu, Ankara 1991.
- Ferhat Gökçe**, *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*, (Yayımlanmamış doktora

tezi), Ankara 2010.

“Sûfîlerin Hadis ve Hadis İlimleri ile Münasebeti”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 24. Sayı 2018, s. 7-34.

Fikret Karapınar, *Muhaddis Sûfîlerin Hadis Usulü ve Hadis Anlama Yöntemleri (H.IV-V/M.X.-XI. Asır)*, (yayımlanmamış doktora tezi), Konya 2006.

Güldane Gündüzöz, “Rivayet Metodolojisi ve Temel Referansları Bakımından Tasavvuf Geleneğinde Hadis Anlayışı”, *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)*, 2016, cilt: I, sayı: 2, s. 83-98

H. Kamil Yılmaz, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi*, İstanbul 1990.

Hucvîrî, Ali b. Osman Cullâbî, (ö.470/1077), *Hakikat Bilgisi*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö.808/1405), *Tasavvufun Mahiyeti*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1984.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshak (ö.380/990), *Doğuş Devrinde Tasavvuf, (Taarruf)*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1979.

Kuşeyrî, Abdulkarim b. Havâzin (ö.465/1073), *Kuşeyri Risâlesi*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1981.

M. Hayri Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara-1996.

M. Said Hatiboğlu, “İlk Sûfîlerin Hadis/Sünnet Anlayışları Üzerine, İslâmîyât, c. II, sy. 3, s. 7-14.

Melchert Christopher, “Hadis Ravisi Olarak İlk Zâhidler”, çeviren: Süleyman Doğanay, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2007, cilt: VIII, sayı: 19, s. 413-425

Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed (ö.243/857), *er-Riâye li Hukûkillâh*, Thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, Beyrut ts.

Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, İstanbul 2012.

Necmettin Şeker, “Hadislerle Temellendirilen Tasavvufî Haller”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, sayı: 2, s. 119-147.

“İlk Dönem Tasavvuf Erbabının Hadis İlmine Yaklaşımı”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2012, sayı: 53, s. 111-129,

Ömer Rıza Doğrul, *İslamiyetin Geliştirdiği Tasavvuf*, Ahmed Hâlis Kitabevi, 1948.

S. Sabri Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, İstanbul- 1997.

- Said Havva**, *Rûh Terbiyemiz*, (Terc: İbrâhim Sarmış-M Said Şimşek), İstanbul 1986.
- Schoonover Kermit**, “Muhâsibî ve er-Riâye Adlı Eseri”, çeviren: Ali Bolat, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, cilt: V, sayı: 12, s. 293-301
- Serrâc**, Ebû Nasr et-Tûsî (ö.378/988), *el-Luma'*, Thk. Abdulhalîm Mahmûd-Tâhâ Abdulbakî Surûr, Kahire 1960.
- Subkî**, Tacu'd-dîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Alî (ö.771/1369), *Tabakâtu's şafiyyeti'l-Kubrâ (Kitâbu Tabakati's şafiyyeti'l-Kebîr)*, Thk. Mahmûd Muhammed et-Tanahî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, I-X+Fihrist, Cize-1992.
- Suhreverdî**, Ömer b. Muhammed (ö.632/1234), *Avârifu'l-Meârif*, Beyrut 1983.
- Sulemî**, Ebü Abdirrahman Muhammed b. el-Huseyn (ö.412/1021) *Tabakâtu's-Sûfiyye*, Haleb 1986.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrâhim b. Mûsâ (ö.790/1388), *el-İtisâm*, I-II, Beyrut ts.
- Taftazânî**, Mesûd b. Ömer (ö.793/1391), *Kelam İlmî ve İslam Akâidi (Şerhu'l-Akâid)* (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul-1982.